

ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЗАГОРОВСЬКИЙ (1885–1938): ОДЕСЬКІ І ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ

У кожній мікрогрупі, кожному мікросоціумі є особистість, яка значною мірою відбиває долю цієї спільноти. До таких постатей, у цьому разі одеської історіографії 1910–1930-х років, належить, на нашу думку, Євген Олександрович Загоровський. Метою цієї статті є відстеження основних аспектів діяльності історика як на одеському, основному для нього, так і на загальноукраїнському рівнях, передусім наддніпрянському. Про постать ученого вже є певна література, що, проте, не означає вичерпаності теми¹.

Є. Загоровський народився у Харкові 1885 року в родині уроджені Н. Забелло, дочки мирового посередника, і професора кафедри цивільного права юридичного факультету Харківського університету О. Загоровського. У 1892 році родина переїхала до Одеси, де батько посів місце ординарного професора кафедри цивільного права та судочинства Новоросійського університету (далі – НУ). В автобіографії Є. Загоровський зазначав, що «виріс у обстановці наукової праці, чим і зумовлений ранній інтерес до науки і прагнення увійти

¹ Скляренко Є.М. *Є.О. Загоровський як історик України* // Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. Ч. 2. Одеса. 1994. С. 91–92; Зленко Г. *Куди подівся історик Євген Загоровський?* // Кур'єр Кривбасу. № 71–72. 1997. С. 103–108; Мисечко А.І. *Загоровський Є.О.* // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. 2. Одеса: Астропринт. 2005. С. 448–450; Зленко Г. *Євген Загоровський і його бібліографічна праця з історії України* // Вісник книжкової палати. № 3. Київ. 2000. С. 20–21; Циганкова Е. *Сходознавчі установи в Україні: Радянський період*. Київ. 2007. С. 195, 193; Барыніна О.А. *Отечественное византиноведение на рубеже эпох. Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*. Санкт-Петербург. 2010. 323 с.; Левченко В. *Із історії Новоросійського (Одеського) університету: Євген Олександрович Загоровський*. Науковий вісник. № 16 (53). Одеса. 2007. С. 184–197; Левченко В.В. *Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930): позитивний досвід невдалого експерименту*. Одеса. 2010. С. 40, 42–44 та ін.; Музичко О.Є. *Одеський історик Є.О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст.* // Чорноморська минувшина. Вип. 3. Одеса. 2008. С. 139–154.

до складу наукових працівників»². А. Флоровський згадував, що в родині Загоровських мовою спілкування, окрім російської, була й італійська³. Тому не дивно, що ще до вступу в університет Євген вивчив німецьку, французьку та італійську мови як «необхідні знаряддя в історичних заняттях». С. Боровой згадує, що Є. Загоровський володів також англійською мовою. Промовисто про справді інтелектуальний дух, що панував у родині Загоровських, свідчить те, що його брат Микола закінчив фізико-математичний факультет НУ, був талановитим гідробіологом і лімнологом. Завдяки контактам батька, Є. Загоровський вже в юнацькі роки мав нагоду познайомитися з видатними науковцями, наприклад, М. Василенком, про що він яскраво згадав у листі до його вдови вже в останні роки свого життя (див. публікацію листа в додатках). Ступінь батьківського впливу підсилювало те, що мати історика рано померла: в 1903 році О. Загоровський уже був удівцем.

У 1904 р. Є. Загоровський закінчив зі срібною медаллю Другу одеську гімназію, де історію йому викладав активний член Історико-філологічного товариства при НУ М. Хитун. Серед викладачів був відомий математик С. Попруженко. Є. Загоровський заслужив відгук про зразкову поведінку, бездоганну старанність та особливий інтерес до історії та мов.

У 1904–1909 роках Є. Загоровський завершив навчання на історичному відділенні історико-філологічного факультету НУ з дипломом першого ступеня. Найбільше уваги серед його записів про відвідування лекцій привертає курс «Очерк украинской истории» (саме так! В інших джерелах та тогочасній літературі превалює назва історії: Південно-Західної Русі чи Малоросії), що він прослухав у осінньому семестрі 1908 року в О. Грушевського. Це саме той резонансний на всю імперію факультативний курс, що його О. Грушевський уперше в історії університетів Наддніпрянської України прочитав українською мовою на прохання студентів. У наявній літературі зазвичай непоміченим залишився той факт, що вже після закінчення історичного відділення Євген у 1909–1911 роках навчався на юридичному факультеті⁴.

Консервативний світогляд, засвідчений упродовж всього життя, Є. Загоровський цілком успадкував від батька – одного з провідників право-консервативної професури НУ. До того ж, на початку ХХ ст. Є. Загоровський належав до гуртка дітей здебільшого консервативно налаштованих професорів НУ⁵. Члени цього гуртка читали й розбира-

² Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Р 1593. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 5.

³ *Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упорядник В. М. Хмарський. Одеса. 2006. С. 42.*

⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 4818. Арк. 12, 56.

⁵ Клитин Б. *Из семейной хроники // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. Одесса. 1999. С. 193–194.*

ли серйозні твори сучасної літератури, часто цікаво й гаряче дискутували, іноді випробовували свої сили в декламації, музиці, співах чи розмовляли на сучасні теми з питань вищої освіти. Гурток був протигагою різноманітним підпільним організаціям радикальних студентів. Проте в середині 1920-х років у некролозі батька для часопису «Україна» Є. Загоровський наголошував саме на тих рисах померлого у 1919 році професора, що інтегрували б його в українознавчу традицію. До цього погляду спонукувала хоча б назва рубрики, в якій з'явився некролог: «Заслужені для української науки і України діячі, що померли в роках 1918–1925». Син зауважував, що батько походив з відомого в історії України роду волинських Загоровських, навчався в О. Кістяківського (одного з лідерів київської «Старої громади») та нагадував про його єдину статтю, оприлюднену в «Киевской старине»⁶.

1911 року Є. Загоровського залишили на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання під керівництвом відомого історика І. Линниченка⁷. Він працював над підготовкою магістерської дисертації «Новоросія у другій половині XVIII ст.». Того ж року Є. Загоровського було обрано до Одеського бібліографічного товариства при НУ – основної творчої лабораторії для всіх учнів І. Линниченка, засновника й незмінного голови товариства. Наукову активність молодий історик зосередив також в Історико-філологічному товаристві при НУ і Одеському товаристві історії і старожитностей.

Наукову діяльність Є. Загоровському доводилося поєднувати з викладанням історії в жіночих гімназіях Одеси. Однак у відгуку про перше півріччя (1912) занять свого підопічного І. Линниченка згадував про великий обсяг вивчених джерел та літератури про давньоруське літописання та визнавав звіт задовільним. Аналогічний позитивний відгук професор надав у другому півріччі, але висловив невдоволення тим, що Є. Загоровський уникав критичного аналізу прочитаної літератури, не зіставляючи протилежні погляди на літописання⁸. Перші статті Є. Загоровського здебільшого були надруковані у виданнях згаданих товариств на початку 1910-х років. За сприяння І. Линниченка, статтю молодого одеського вченого надрукувало Київське відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства, що започаткувало тривалу історію контактів Є. Загоровського зі столицею Наддніпрянщини. Утім, на петербурзький чи московський рівень, на відміну від деяких інших учнів І. Линниченка, Є. Загоровському вийти не вдалося. У звіті за 1913 рік фігурують вже вісім праць Є. Загоровського. Щоправда остання позиція – лише у друці, у виданні «Природа и люди Новороссии».

⁶ Е.З. Загоровський О.О. // Україна. Кн. 6. 1925. С. 180.

⁷ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2555. Арк. 120.

⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2651. Арк. 6; Спр. 2663. Арк. 23.

Однак саме ця позиція привертає особливу увагу, адже йшлося про нарис «Краткая история Новороссии с древнейших времен»⁹. Хоча саме це видання не побачило світ, ми маємо змогу спостерігати генезу задуму найвідомішої праці історика, реалізованому вже на початку 1920-х років. У відгуку А. Флоровського 1919 року фігурує дещо змінена, але, по суті, аналогічна назва: «Очерки по истории Новороссии с древнейших времен»¹⁰.

Наявність цих праць дала змогу історикові розпочати викладацьку діяльність в НУ приват-доцентом, не припиняючи роботи над складанням магістерського іспиту для отримання відповідного ступеня. У 1916 році Є. Загоровський надав у раду факультету список опрацьованих ним робіт для підготовки до магістерського іспиту, що вражає своєю насиченістю і кількістю одиниць літератури та публікацій джерел – загалом 265, зокрема із працями М. Грушевського¹¹.

Наприкінці 1916 року, після успішних магістерських іспитів, Є. Загоровського обрали штатним приват-доцентом кафедри руської історії НУ. 27 січня 1917 року на історико-філологічному факультеті відбулася вступна лекція нового викладача з курсу історії Новоросії у XVIII ст. З цього приводу журналіст однієї з авторитетних одеських газет зауважив: «В лице З. университет, несомненно, приобретает одаренного педагога и необычайно кропотливого исследователя. При крайне слабой разработке местной истории появление свежей научной силы нужно горячо приветствовать»¹². Є. Загоровський також досліджував зі студентами джерела з російської історії на обов'язковому семінарії. У 1917–1918 роках він і Є. Трифільєв уперше розпочали викладання курсу з історії України. У 1917 році Є. Загоровський оголосив у НУ спецкурс з історії українського козацтва. У 1918–1920 роках Є. Загоровський викладав аналогічні курси і на Одеських вищих жіночих курсах¹³. У 1919 році він читав історію Східного питання в Одеському вищому міжнародному інституті. Викладацьке навантаження разом із буремними політичними подіями стримували підготовку магістерської дисертації, хоча Є. Загоровський і продовжував консультуватися з І. Линниченком у 1918 році¹⁴. Є. Загоровський так і не захистив свою роботу.

У лютому 1920 року за позитивним відгуком свого друга А. Флоровського (у 1920–1922 роках вони разом мешкали в одній квартирі) Є. Загоровського було обрано штатним доцентом кафедри російської історії НУ (шість голосів – «за» і один – «проти») ¹⁵. Хоча Є. Загоровсь-

⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2652. Арк. 226.

¹⁰ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2051.

¹¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2702. Арк. 191–199.

¹² Одесский листок. 1917. 28 января.

¹³ ДАОО. Ф. 334. Оп. 1. Спр. 7539. Арк. 97, 110.

¹⁴ ДАОО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4 об.

¹⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2051. Арк. 8; Арк. 36.

кого не помічено в якихось політичних рухах, вектор його поглядів у буремну добу вимальовується досить чітко. І. Линниченко залучив його до роботи у «Комісії з національних питань» при А. Денікіні. Наприкінці грудня 1919 року за денікінського режиму він тимчасово виконував обов'язки редактора «Ведомостей Одесского градоначальства»¹⁶.

На відміну від А. Флоровського, який 1922 року був вимушений емігрувати, Є. Загоровський залишився в Одесі, потерпаючи від злиднів. Щойно прибувши на чужину, А. Флоровський звернувся листом до нещодавнього міського голови Одеси, а на той час вже лондонського емігранта М. Брайкевича, з проханням надати матеріальну допомогу його одеським колегам. Зокрема, він повідомляв про те, що Є. Загоровський перебуває в «тяжелом состоянии на почве недоедания, крайне исхудалым, моральной депрессии». До того ж, на його утриманні перебував 35-річний брат-юрист, абсолютно непрацездатний¹⁷. Можливо, цей лист урятував життя історикові, який того ж року отримав продукти від місії Ф. Нансена.

У 1920/1921 роках на посаді професора кафедри російської та української історії Гуманітарно-суспільного інституту Є. Загоровський читав історію України, історію Польщі, вів практичні заняття з української історії, керував екскурсіями курсантів із підготовки викладачів трудової школи другого ступеня для ознайомлення з визначними пам'ятками і художніми археологічними зібраннями міста Одеси. У 1921–1922 роках він викладав краєзнавство в новозаснованому Одеському археологічному інституті¹⁸.

У 1921 році Є. Загоровський став професором кафедри російської історії Інституту народної освіти (ІНО). Основний курс Є. Загоровського був присвячений історії Росії (16 годин). У 1920-х роках він разом із Є. Тріфільєвим залишився одним із небагатьох спеціалістів з цього предмета в Одесі. У листах до Б. Ляпунова Є. Загоровський висловлював невдоволення й розчарування скороченням годин на викладання історії Росії. Окрім головного курсу Є. Загоровський читав спецкурс з історії місцевого краю за переказами іноземців (три години на тиждень) і навіть курс італійської мови (дві години на тиждень). Також він завідував Історико-філологічним кабінетом імені Є. Щепкіна при ІНО. У 1922 році Є. Загоровський розпочав викладати в Одеському інституті народного господарства курс економічної історії Росії на кафедрі історії господарства Росії¹⁹. Програми цих лекційних курсів ілюструють еволюцію Є. Загоровського у бік марксистської парадигми в інтерпретації М. Покровського. Свій курс історії Росії Є. Загоровський поділив на 16 циклів за проблемно-хронологічним

¹⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 122. Арк. 330.

¹⁷ Архів Російської академії наук. Ф. 1609. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 1–2.

¹⁸ ДАОО. Р 1593. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10–11.

¹⁹ ДААРК. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 58.

принципом: від Давньої Русі (з наголосом на північно-східних землях) до «краху російської монархії у 1917 році». Згідно з каноном марксистського історіописання, лектор звертав найбільшу увагу на економічні явища, зокрема, феодалізацію, економічне підґрунтя політичних процесів і революційних рухів («економічні підстави революційного настрою між дворянством та буржуазією на початку XIX ст.»). Однак, поділивши історію Росії за царюваннями, лектор залишився в рамках традицій дореволюційної історіографії. Наукові праці Є. Загоровського 1920-х років значно менше забарвлені марксистською ортодоксією. У 1930-х роках історик кілька років викладав курси з історії народів СРСР у відновленому Одеському державному університеті.

Викладацька кар'єра Є. Загоровського не була безхмарною. Хоча сам учений у листі до Б. Ляпунова заперечував свою належність до когорти «старої професури», судячи з усього, адміністрація ставилася до нього саме так. У 1926 році адміністрація ІНО пропонувала замінити Є. Загоровського на тій підставі, що він хоча і знає предмет, але не в марксистському дусі, далекий від студентства, часто хворіє та не українізований²⁰. Студент Є. Загоровського, згодом відомий історик, М. Рубінштейн також у досить скептичному тоні згадував свого професора: «людина начитана, але позбавлена будь-якої творчої наукової думки та яка не була здатна організувати навколо себе якусь наукову роботу»²¹.

Основною формою наукової активності для науковців 1920-х років, як і до революції, була участь у діяльності низки наукових товариств. Природно, що Є. Загоровський розвинув найбільшу активність як член Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. У 1924 році він увійшов до соціально-історичної секції комісії з підсекцією історії революції. Згодом задля більш успішної діяльності секції було поділено за певними тематичними напрямками. Є. Загоровський і М. Мандес вступили до секції історії колонізації краю²². У 1927 році Є. Загоровський увійшов до секції для вивчення грецької нацменшості²³. Як представник одеського краєзнавства Є. Загоровський у 1928 році був представником комісії Полудневої України ВУАН. Для двох тематичних збірників ВУАН «Степова Україна» і «Полуднева Україна» наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років Є. Загоровський підготував дві статті. Однак ці науково-видавничі проекти так і не побачили світу, хоча статті одеського професора збереглися у відбитках. На засіданнях Одеської комісії краєзнавства він виголосив сім доповідей.

²⁰ ДАОО. Ф. Р 7. Оп. 1. Спр. 844. Арк. 63.

²¹ Рубінштейн Н. *О путях развития исторического исследования* // История СССР. № 6. 1962. С. 94.

²² *Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН*. Ч. 1. 1924. С. 2, 15.

²³ *Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН*. Ч. 4–5. Вип. 1. Секція для вивчення грецької нацменшості. Одеса. 1930. С. 1.

У 1927 році Є. Загоровський очолив соціально-економічну секцію (через рік її трансформували в соціально-історичну) Одеського наукового товариства при УАН. Також історик із 1925 року брав участь у діяльності Українського бібліографічного товариства в Одесі (УБТ). Інтерес до бібліографії історик реалізовував, виконуючи протягом 1923–1929 років обов'язки консультанта Одеської державної публічної бібліотеки. На засіданнях ОНТ та УБТ Є. Загоровський прочитав по три доповіді.

З огляду на основні творчі інтереси Є. Загоровського досить неординарним видається той факт, що значно більшу активність ніж в ОНТ та УБТ він розгорнув протягом 1926–1930 років як член Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців²⁴. Науковець був членом ревізійної комісії товариства, кандидатом у члени правління. На засіданнях товариства він виголосив вісім доповідей (загалом на засіданнях згаданих товариств він виголосив у 1920-ті роки 21 доповідь), брав участь у низці культурно-просвітницьких заходів як член товариства.

Є. Загоровський налагодив контакти також із Російською академією наук. У 1926 році в Одесі було створено відділення Русько-Візантійської історико-словникової комісії РАН, до якої увійшли А. Готалов-Готліб, С. Доложевський, Є. Загоровський, П. Потапов і М. Болтенко. Члени комісії ставили за мету взяти участь у перевиданні словника Дюканжа та відновити вивчення Візантії в Одесі²⁵. Про своє зацікавлення візантологією і роботою комісії він повідомляв у листах до голови комісії В. Бенешевича та метра візантиністів Російської імперії та СРСР Ф. Успенського²⁶. Є. Загоровському доручили дослідити біографії одеських істориків, зокрема візантологів: В. Юргевича, М. Мурзакевича, П. Бруна і В. Григоровича. Ці плани були реалізовані лише незначною мірою. Деякі результати своїх студій він оприлюднив на засіданнях Одеської комісії краєзнавців²⁷.

Є. Загоровський залишив невелику творчу спадщину із 23 праць. Дві праці історика не було надруковано та не збереглися в рукопи-

²⁴ Левченко В. *Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук* // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. Вип. 18. Одеса. 2007. С. 248.

²⁵ Бенешевич В. *Русско-Византийская историко-словарная комиссия в 1926–1927 годах* // ВВ. Т. 25. 1928. С. 165.

²⁶ Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (далі – СПБФ АРАН). Ф. 126. Оп. 3. Спр. 9/13. Арк. 1–2; СПБФ АРАН. Ф. 116. Оп. 2. Спр. 473. Арк. 1–2.

²⁷ Загоровський Є. *Життя та діяльність В. І. Григоровича* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально історична. 1929. С. 27–28.

сах²⁸. За жанром праці Є. Загоровського здебільшого являють невеликі журнальні статті, замітки, рецензії і некрологи, що здебільшого ґрунтувалися на його доповідях на засіданнях одеських товариств. За тематикою праці й доповіді Є. Загоровського були присвячені: 1) історії Півдня України до середини XVIII ст. з наголосом на зовнішньоекономічних зв'язках²⁹; 2) історії Півдня України наприкінці XVIII ст. (зокрема, організації владою Російської імперії державної колонізації та політиці Російської імперії щодо Нової Січі)³⁰; 3) українській, російській та сходознавчій історіографії та бібліографії³¹ (під

²⁸ Загоровский Е. *Городская колонизация Новороссии при Потемкине* // Записки Одесского археологического института. 1922. № 1; Загоровский Е. *Очерк материальной и умственной культуры Новороссии при Потемкине* // Записки Одесской высшей школы. 1922. В. II.

²⁹ Загоровский Е. *Очерк истории Северного Причерноморья*. Ч. 1. Одесса. 1922. 100 с.; Загоровський Є. *Генуезькі колонії на Північному Причорномор'ї XIII–XV в.* // Полуднева Україна. К., 1930. С. 150–191 (збереглися лише унікальні примірники цього видання, що було знищено); Загоровський Є. *Людність Степової України колись і тепер*. 1930. С. 49–71 (окремий відбиток зі збірника «Степова Україна»).

³⁰ Загоровский Е. *Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке* // Известия Одесского библиографического общества. Т. 2. Вып. 3. Одесса. 1913. С. 103–118; Загоровский Е. *Военная колонизация Новороссии при Потемкине*. Одесса. 1913. 34 с.; Загоровский Е. *Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774–1791 годах*. Одесса. 1913. 33 с.; Загоровский Е. *Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи*. Одесса. 1913. 23 с.; Загоровский Е. *Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения*. Киев, 1913. 59 с.; Загоровский Е. *Елисаветград и сербы* // Одесский листок. 1917. 31 января; Загоровский Е. *Экономическая политика Потемкина в Новороссии* // Журнал науково-дослідницьких кафедр м. Одеси. Т. 2. № 2. 1926. С. 74–84; Загоровський Є. *Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі* // Ювілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. К., 1927. С. 806–810; Загоровский Е. *Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально історична. 1929. С. 44–58.

³¹ Загоровский Е. *Новая книга о Скифах и Понтийских греках*. Одесса. 1914. 18 с.; Загоровский Е. *Трифильев Е. П. (некролог)* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 2–3. Секція соціально історична. 1925. С. 4–6; Загоровский Е. *Рец. на: «Воспоминания Лимана фон Сандерса»* // Східний світ. Т. 1. 1927. С. 237–240; Загоровский Е. *О. Я. Шпаков (некролог)* // Східний світ. 1928. № 2. С. 5–7; Загоровский Е. *Профессор А. Я. Шпаков (некролог)* // Записки Одеського інституту народного господарства. Т. 1. 1928. С. I–VI; Загоровский Е. *Рец. на книгу: Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России*. Москва. 1928 // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально-історична. 1929. С. 147–150; Загоровский Е. *Н. Рожков как русский историк* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально історична. 1929. С. 15–16; Загоровський Є. *Пам'яті проф. О.О. Кочубинського* //

українською історіографією він мав на увазі «твори про розвиток науки української історії та про діяльність окремих українських істориків, археографів та археологів»³²). Особливо відзначимо той факт, що на одному із засідань соціально-економічної секції Одеського наукового товариства при ВУАН у 1926 році М. Слабченко і Є. Загоровський доповідями вшанували пам'ять свого вчителя І. Линиченка, відомого своєю послідовною антисоветською позицією³³.

В архіві ВУАН зберігаються неопубліковані тези кількох виступів історика бібліографічного характеру («Новые данные об украинско-турецких отношениях при Б. Хмельницком», «Успехи изучения истории тюрков в СССР за последние десятилетие»), що дають змогу скласти чітке уявлення про їх зміст³⁴. Інша доля спіткала некролог професорові О. Шпакову, що був опублікований 1927 року в журналі «Східний Світ»³⁵. Із друкованого тексту «з легкої руки редактора» «видав» заключний абзац, в якому Є. Загоровський згадував про закордонні відрядження свого колеги й наголошував, що він «був, зрештою, типом науковця-європейця у кращому розумінні цього слова»³⁶. Напевно, на 1927 рік «європейськість» вже не входила до переліку чеснот справжнього радянського науковця. Лише одну працю Є. Загоровський присвятив відносинам Росії і Італії в XIX ст., яка, однак, може бути віднесена до четвертої групи³⁷.

Варто скоригувати поширену характеристику Є. Загоровського як «історика-краєзнавця». За сучасною класифікацією історик-краєзнавець працює в конкретно-оглядовій площині (вивчення окремих подій історії якогось одного міста або села, без широких узагальнень)³⁸. Є. Загоровський намагався висвітлювати вузлові питання політичного і соціально-правового розвитку Південної України як своєрідного регіону. Тому творчий дискурс Є. Загоровського більш відповідає сучасному поняттю «історик-регіоналіст».

Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально історична. 1929. С. 18; Загоровский Е. *Життя та діяльність В.І. Григоровича* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально історична. 1929. С. 27–28.

³² Зленко Г. *Євген Загоровський і його бібліографічна праця...* С. 21.

³³ *Звіт про діяльність Одеського наукового при УАН Товариства*. Одеса. 1927. С. 9.

³⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 22868, 22870.

³⁵ Загоровський Є. *О.Я. Шпаков* // Східний світ. № 2. 1928. С. 5–7.

³⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 22857. Арк. 9.

³⁷ Загоровский Е. *Отношения России и Италии в XIX веке* // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 33. 1919. С. 41–58.

³⁸ Верменич Я. *Парадигми «оновлення» в історичній науці: новий регіоналізм* // Ейдос. Вип. 2. 2006. С. 216.

Вочевидь, найвагомішою підставою для цього визначення є його відома серед спеціалістів з історії Південної України та краєзнавців книжка «Очерк истории Северного Причерноморья» 1922 року видання. У літературі зустрічаємо твердження про написання Є. Загоровським підручника з історії місцевого краю. Однак намагання «розшукати» цей підручник є марними, адже, на нашу думку, йдеться саме про «Очерк»³⁹. Цей нарис являв собою перероблений текст дореволюційного видання, відомого ще в 1913 р. Він безпосередньо пов'язаний також із роботою Є. Загоровського в 1919 році в рамках діяльності «Комісії з національних питань». При А. Денікіні готували статтю, в якій обґрунтовували необхідність надання Новоросії автономного статусу у складі Росії як особливого історико-географічного регіону⁴⁰. У листі до Ф. Успенського Є. Загоровський згадував, що назву «нашего Новороссийского края» замінив «термином Северное Причерноморье» лише «по некоторым соображениям»⁴¹.

В «Очерке» Є. Загоровський намагався не так ствердити ідею автохтонності українського народу чи тягlosti розвитку його державності на Півдні України, як обґрунтувати образ Причорноморського краю (Новоросії) як своєрідного географічного та історичного феномену (основною специфікою регіону він вважав часту зміну народностей). На початку 1920-х років автор не уникнув впливу нових обставин: він визнав поняття Україна (однак все ще послідовно оминаючи поняття Південна чи Степова Україна), українці, українські народні маси⁴². На початку та наприкінці «Очерка» Є. Загоровський підкреслив головну роль в історії краю «українського та великоросійського відгалужень руського племені» або «русської народності в особі її українського відгалуження»⁴³. У такий спосіб історик декларував свою відданість концепції «триединости русского народа», яку поборювало більшість представників української історіографії кінця XIX – початку XX ст.

У наступних працях Є. Загоровський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії. Наприкінці 1920-х років він почав оминати поняття «Новоросія» на користь «Степової України» («колишня Новоросія, нині Степова Україна»⁴⁴). Найяскравіше про еволюцію поглядів Є. Загоровського свідчить його остання публікація, підготована в 1930 році для видання ВУАН «Степова Україна».

³⁹ Левченко В. *Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920–1930 рр.): становлення, напрями, традиції* // Краєзнавство. 2011. № 2. С. 15.

⁴⁰ *Одесский листок*. 1919. 1 апреля; ДАОО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 52.

⁴¹ СПБФ АРАН. Ф. 116. Оп. 2. Спр. 473. Арк. 1.

⁴² Загоровский Е. *Очерк истории Северного Причерноморья*. Ч. 1. Одесса. 1922. С. 84–87.

⁴³ Загоровский Е. *Очерк истории Северного...* С. V, 99.

⁴⁴ Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально-історична. 1929. С. 147.

За задумом і змістом ця робота була прямим продовженням «Очерка». Є. Загоровський послідовно застосовував поняття український народ, відзначаючи його провідну роль у минулому та сучасному Степової України (Катеринославщини, Херсонщини і Таврії без гірського Криму). Історик наголосив на вирішальному значенні народної, а не державної колонізації в історії Південної України, підкресливши, що російська політика в Україні «йшла шляхом денаціоналізації й закріпачення її народних мас», провадилася в інтересах панівної верстви. Серед цих тверджень для концепції цивілізаційної місії Росії у «пустельній Новоросії» залишалося мало місця. Навіть речення про «українців та великорусів як галузі руського племені», що автор, однак, вставив посеред протилежних за характером думок, видається лише курйозом.

Є. Загоровський ані до 1917 року, ані після так і не «зрадив» позитивізму, поготів позитивізму зразка другої половини XIX ст. Майже у всіх його працях відсутній аналіз зібраного матеріалу чи просто оціночні судження. Деяким винятком є хіба що два нариси історії Півдня України, у яких Є. Загоровський, зокрема, запропонував виділяти в розвитку Північного Причорномор'я / Степової України два основні етапи: 1) до XVIII ст.; 2) з другої половини XVIII до останньої чверті XIX ст. На думку історика, лише в рамках другого періоду «край вперше зазнав планомірної державної колонізації, що призвела до різкої зміни темпу його культурної та соціально-економічної еволюції»⁴⁵. Архаїзм підходу Є. Загоровського у висвітленні історії Південної України за епохами правлень певних урядовців вже відзначила історик, що належить до класиків у дослідженні Південної України, О. Дружиніна⁴⁶. Історіографічні та рецензійні за тематикою статті та доповіді Є. Загоровського за стилістикою та змістом були суто бібліографічними, що не залишилося поза увагою деяких його сучасників⁴⁷. Тож Є. Загоровський не лише тематично, а й методологічно здебільшого наслідував А. Скальковського. У рецензії на працю С. Борового, присвячену єврейській господарській колонізації, Є. Загоровський зауважив, що «колонізаційний процес в історії Степної України далеко не вивчений в окремих своїх проявах, а також не приведений у відношення з загальною історією як нашого краю, так і колишньої Російської імперії»⁴⁸. Однак сам Є. Загоровський частково виконав лише перше завдання, навіть не підійшовши до виконання другого.

⁴⁵ Загоровский Е. *Очерк истории Северного...* С. VII.

⁴⁶ Дружинина Е. *Северное Причерноморье в 1775–1800*. Москва. 1959. С. 37.

⁴⁷ Слабченко М. *Щоденник* // Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині / ред. В. Заруба. Дніпропетровськ. 2004. С. 266.

⁴⁸ *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. Ч. 4–5. Секція соціально історична. 1929. С. 147.

Попри настанови І. Линниченка, які сповна використали А. Флоровський і С. Аваліані, Є. Загоровський так і не звернувся до архівних джерел. Його праці були зведенням свідчень із праць попередників, здебільшого А. Скальковського. Цю особливість зрозуміли інші спеціалісти з історії Півдня України (Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан), які посилалися безпосередньо на праці А. Скальковського та інших авторів, а не на компіляції Є. Загоровського. А. Флоровський був змушений дати досить обтічну характеристику наукового доробку свого друга: «деяка сухість викладу та недостатня яскравість у характеристиці явищ, що вивчаються, частково компенсуються у його роботах надійним з точки зору повноти та ретельності групуванням відомостей та даних джерел»⁴⁹ (виділено нами – О. М.).

На окрему увагу заслуговують погляди Є. Загоровського на історію Запорізького козацтва. Він залишив лише дві спеціально козакознавчі студії. У деяких працях історія козацтва вплетена у загальну фабулу тексту. Наприклад, розповідаючи про заснування та розвиток Слов'яносербії та Нової Сербії історик не оминув питання про земельні конфлікти між сербськими поселенцями та козацтвом. Підхід автора був типовим для історико-юридичних праць. Використовуючи джерела, опубліковані А. Скальковським, О. Андрієвським, Д. Яворницьким та іншими, Є. Загоровський наводив факти із джерел, що свідчили – існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії.

Показово, що Є. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади⁵⁰. Проте у 1922 році він позитивно оцінив діяльність українського козацтва як способу самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби із загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. Скальковського, як на погляди В. Антоновича, М. Грушевського і Д. Яворницького. Зокрема, він сприйняв «уходницьку» версію виникнення українського козацтва⁵¹. Подальшу еволюцію Є. Загоровського-козакознавця відображає його праця «Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі» (1927). Автор чітко наголосив на тому, що російська влада всіляко намагалася обмежити економічну самостійність Нової Січі. Знаменно, що тепер автор дозволив собі більш суб'єктивно-емоційне зауваження про «трагічний кінець» Січі⁵².

Зрештою, у статті «Людність Степової України колись і тепер» (1930) україноцентричний підхід Є. Загоровського у трактуванні істо-

⁴⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2051. Арк. 8.

⁵⁰ Загоровський Е. *Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи*. Одесса. 1913. 23 с.

⁵¹ Загоровський Е. *Очерк...* С. 84–87, 95.

⁵² Загоровський Є. *Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі* // Ювілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. Київ. 1927. С. 810.

рії козацтва став ще більш яскравим. На відміну від «Очерка», Є. Загоровський підніс не так політичне, як економіко-колонізаційне значення діяльності козацтва на Півдні України. Він зазначив, що «на просторі «Вольностей» поступово все густіше осідає українська народна маса». Зруйнування Нової Січі він розглядав як прояв конфлікту між старою, народною і новою, урядовою, формами колонізації Степової України⁵³.

Уже у 1920-х роках праці Є. Загоровського досить часто колеги залучали до історіографічного аналізу⁵⁴. У 1923 році на одному із засідань історичного товариства Нестора Літописця у Києві рецензію на «Очерк истории Северного Причерноморья» прочитав відомий український історик В. Пархоменко⁵⁵. Схвально про працю відгукнувся і Ф. Успенський. Сучасні україністи теж не забувають згадувати праці свого попередника⁵⁶.

Рельєфне уявлення про особистість, побут та наукові зв'язки Є. Загоровського надають його 13 листів від 1925–1928 років до свого колишнього колеги, головного бібліографа бібліотеки НУ, а на той час москвича, С. Шестерикова⁵⁷ та п'ять листів 1925, 1932–1933 років до Б. Ляпунова – свого викладача й колеги, професора філології НУ, а тоді – академіка РАН⁵⁸. Разом із листом до Н. Полонської-Василенко від 1935 року, листи до Б. Ляпунова є унікальним джерелом, адже це останні, відомі нам, зразки епістолярного жанру представника одеської історичної науки з «розстрільного» списку кінця 1930-х років. У своїх широковідомих спогадах С. Боровой створив колоритний образ Є. Загоровського – фанатично віддану науці людину, аполітичну, самотню, релігійну та навіть чудакувату («Громадний нос, несколько скошенный в сторону, зонтик и калоши во все времена года»)⁵⁹.

Є. Загоровський докладно інформував колег про стан справ в Одеській державній науковій бібліотеці, життя бібліотекарів. У одному з листів одеський історик прямо зазначав, що «с библиотекой я так

⁵³ Загоровський Є. *Людність Степової України...* С. 50, 60, 62, 63.

⁵⁴ Рябінін-Скляревський О. *Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.* // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин Скляревский. Одеса–Київ. 2000. С. 106, 113, 114; Слабченко Т. *До історії аграрних криз на Україні в XIX столітті.* Одеса. 1928. С. 21.

⁵⁵ *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* Кн. 4. 1923. С. 349.

⁵⁶ Гончарук Т.Г. *Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва.* Одеса: Астропринт. 2002. С. 137; Бачинська О. *Українське козацтво в системі Російської і Турецької імперій* // Історія українського козацтва. Т. 2. Київ. 2007. С. 308.

⁵⁷ Російський державний архів літератури та мистецтва (далі – РДАЛМ). Ф. 1633. Оп. 2. Спр. 17. 29 арк.

⁵⁸ СПБФ АРАН. Ф. 752. Оп. 2. Спр. 96. 15 арк.

⁵⁹ Боровой С. *Воспоминания.* Москва–Іерусалим. 1993. С. 149–150.

же сжился как и Въ»⁶⁰. Є. Загоровський висловлював своє невдоволення наростанням бюрократизму в бібліотеці, моральною нечистоплотністю її керівництва, часто повідомляв про фінансову кризу. Він скаржився на одноманітність свого життя, самотність. Під час доволі частих хвороб до нього навідувався лише брат Микола. Серед інших одеських знайомих у листах згадано про О. Де-Рібаса і Є.Е. Гольденберга. Ці відомості цілком збігаються з показаннями, що дав Є. Загоровський у 1931 році на допитах, в яких він повідомляв, що протягом двох років відвідував «четверги» у О. Де-Рібаса. На цих четвергах інтелігенція обговорювала різноманітні питання, зокрема, критично висловлювалася на адресу влади (це твердження теж не є лише наслідком тортур, адже корелюється з іншими відомостями з біографії оточення Є. Загоровського)⁶¹.

Педагогічна праця не задовольняла історика. Він писав, що без бажання береться до лекцій в Інституті народної освіти⁶². У листі до Б. Ляпунова він скаржився, що професура ІНО перейнята складанням нескінченних планів і програм. Ситуацію з реформуванням освіти він однозначно трактував як руйнування. Наукове життя Одеси він порівнював із болотом, де перманентно сваряться між собою М. Слабченко та А. Музичка, С. Дложевський та Б. Варнеке⁶³. Він зазначав, що єдиною окрасою його життя є лише «встречи с людьми "с того берега", чаще других с итальянцами, а иногда и "немцами", из состава здешних "миссий". Дополнением к этому освежающему душу служат те иностранные книги, которые, правда, в недостаточном количестве, попадают в руки»⁶⁴. В іншому місці він повідомляв про зустріч із французом⁶⁵. Постійне залучення Є. Загоровського до зустрічей з іноземцями було зумовлене тим, що він знав низку європейських мов.

Із книгами він не розлучався навіть під час відпочинку у племінниці в селі Соснівка біля Черкас⁶⁶. Але невдовзі виписка іноземних книг ускладнилася через валютну кризу. Це викликало скарги Є. Загоровського на те, що «мало-мальски интересная книга является исключением среди моря никчемной брошюрочно-листовочной макулатуры. Это последнее обстоятельство не уменьшает, конечно, той суммы труда, которую приходится затрачивать мне ежедневно на разборку и классификацию наших книжных богатств»⁶⁷.

⁶⁰ РДАЛМ. Ф. 1633. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 1.

⁶¹ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9961. Арк. 18.

⁶² РДАЛМ. Ф. 1633. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 21.

⁶³ РДАЛМ. Арк. 14–15.

⁶⁴ РДАЛМ. Арк. 26–27.

⁶⁵ РДАЛМ. Арк. 3.

⁶⁶ РДАЛМ. Арк. 18–19.

⁶⁷ РДАЛМ. Арк. 12–13.

Деяку різноманітність у життя Є. Загоровського вносили й поїздки до Києва. У листах згадано про дві поїздки 1926 і 1928 років, зокрема, на Всеукраїнську конференцію наукових бібліотек. Київ сподобався одеському історикові передусім своєю жвавистю, відсутністю застою і занепаду, якими, на його думку, відзначалася Одеса. У 1926 р. він побував в університетській бібліотеці, де передусім ознайомився з виданнями «по любезной мне Италии». Плани реалізації своїх італознавчих зацікавлень він висловлював і в листах до Б. Ляпунова. Побував він вдома і в «милейшого немца», відомого картографа й бібліографа В. Кордта (1860–1934), у ВУАН, де його «любезно встретил» Олександр Грушевський⁶⁸. Також одеський історик зустрівся з відомим істориком, академіком Миколою Прокоповичем Василенком та вдовою В. Антоновича. У 1928 р. він знову відвідав університетську бібліотеку, В. Кордта, О. Грушевського. Тепер він устиг зустрітися також із видатним медиком М. Стражеском і побувати у Володимирському соборі⁶⁹. Отже, листи засвідчують достовірність спогадів С. Борового про бібліофілство, самотність, релігійність Є. Загоровського⁷⁰. С. Боровой створив образ дивакуватої та дещо простакуватої людини. Натомість його листи, хоча й підтверджують сумний настрій ученого, матеріальну незабезпеченість і дискомфорт від наукової недореалізованості, дають підстави побачити в ньому не лише людину не від світу цього, а й традиційного радянського інтелігента з «подвійним дном», тобто лише зовні лояльного до режиму.

Остання риса найбільшою мірою відбилася у ставленні Є. Загоровського до української мови. Доба «українізації» не змінила національної ідентичності Є. Загоровського. В автобіографії він назвав себе «руським»⁷¹. Водночас він був одним із небагатьох викладачів, який не заперечував вимоги викладати українською мовою⁷². Листи до С. Шестерикова засвідчують, що українську мову одеський професор справді знав, але використовував її із суто кон'юнктурних міркувань. Навряд чи можна назвати прихильним і його ставлення до політики «українізації». Тож дізнавшись про запрошення на Всеукраїнську конференцію наукових бібліотек він занотував: «Смущает дорога, но надо ехать. Может быть здесь мне оказала медвежью услугу моя "украинизация"»⁷³. Він із деяким здивуванням повідомляв С. Шестерикова, що розмову з Олександром Грушевським він вів «конечно же на «державній мові», которая вообще имеет в Киеве в научном мире значительное распространение»⁷⁴.

⁶⁸ РДАЛМ. Арк. 7–9.

⁶⁹ РДАЛМ. Арк. 28–29.

⁷⁰ Боровой С. *Воспоминания...* С. 149–150.

⁷¹ ДАОО. Р 1593. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 5.

⁷² ДАОО. Р-129. Оп. 1. Спр. 521. Арк. 25.

⁷³ РДАЛМ. Ф. 1633. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 5–6.

⁷⁴ РДАЛМ. Арк. 7–9.

Подібно до більшості радянських істориків Є. Загоровський пережив у 1930-х роках спочатку творчу, а потім фізичну загибель. У 1931 році Є. Загоровського вперше арештували. У свідченнях проти нього привертає увагу, як гадаємо, справедливе зауваження Ф. Петруня про те, що його колега «всегда имел большой пиетет к имени Грушевского, хотя был учеником "малоросса" Линниченко»⁷⁵. Невдовзі його звільнили, і він на певний час повернувся на роботу до Одеської наукової бібліотеки. Однак будь-яку наукову й педагогічну діяльність Є. Загоровський припинив. Єдиною відрадою для нього було завідування музеєм книги в Об'єднаній центральній бібліотеці Одеси. У 1934 році його брат Микола, зацькований НКВС, звів рахунки із життям. За повідомленням одеської газети вже після звільнення Одеси від комуністичного терору, він перерізав собі горло в лабораторії, щоб уникнути «пропозиції» карателів доносити на свого брата⁷⁶. Наприкінці 1937 року Є. Загоровського знову заарештували та розстріляли як ворога народу на початку 1938 року.

Отже, Є. Загоровський, подібно до більшості своїх колег, стояв на роздоріжжі, уособлюючи традиції університетської освіти та науки російсько-імперської доби, але водночас часто змушений діяти всупереч настановам своїх учителів. Як історик він здебільшого узагальнював та популяризував висновки своїх видатних колег. Поступове занурення вченого у сферу бібліографії не було випадковим – саме цей вид діяльності найбільше відповідав його творчому дискурсу. Є. Загоровський яскраво втілював своєїрідну місію бібліографа та історіографа в історіографічному процесі – «збереження» наукових традицій. Його діяльність на початку ХХ ст. була «перехідним містком» між студіями провідних спеціалістів з історії Південної України у ХІХ та другій половині ХХ ст. «Транзитна» роль Є. Загоровського відбилася також у його діяльності щодо узагальнення основних рис розвитку Південної України, що було новаторським кроком. Заслугою Є. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії Півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. У концептуальному плані «Очерк» Є. Загоровського був одним із передвісників сучасних регіонаознавчих досліджень. Вагомою заслугою науковця була його активна участь у науковому, зокрема краєзнавчому, русі на Півдні України у 1920-х роках. Є. Загоровський виконав місію продовжувача традицій своїх дореволюційних учителів, але водночас був одним із тих представників «старої» інтелігенції, що створила ґрунт (на жаль, і в сенсі зловісної метафори) для нової радянської педагогіки.

⁷⁵ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9961. Арк. 157.

⁷⁶ *Одесская газета*. 1942. 29 мая.

Література

- Барынина О.А. *Отечественное византиноведение на рубеже эпох. Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*. Санкт-Петербург. 2010. 323 с.
- Бачинська О. *Українське козацтво в системі Російської і Турецької імперій* // Історія українського козацтва. Т. 2. Київ. 2007.
- Бенешевич В. *Русско-Византийская историко-словарная комиссия в 1926–1927 годах* // ВВ. Т. 25. 1928.
- Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження)* / Упорядник В.М. Хмарський. Одеса. 2006.
- Верменич Я. *Парадигми «оновлення» в історичній науці: новий регіоналізм* // Ейдос. Вип. 2. 2006.
- Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН*. Ч. 1. 1924.
- Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН*. Ч. 4–5. Вип. 1. Секція для вивчення грецької нацменшості. Одеса. 1930.
- Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. Ч. 4–5. Секція соціально-історична. 1929.
- Гончарук Т.Г. *Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва*. Одеса: Астропринт. 2002.
- Дружинина Е. *Северное Причерноморье в 1775–1800*. Москва. 1959.
- Е.З. *Загоровський О.О.* // Україна. Кн. 6. 1925. С. 180.
- Загоровский Е. *Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи*. Одесса. 1913.
- Загоровский Е. *Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи*. Одесса. 1913. 23 с.
- Загоровский Е. *Военная колонизация Новороссии при Потемкине*. Одесса. 1913. 34 с.
- Загоровский Е. *Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке* // Известия Одесского библиографического общества. Т. 2. Вып. 3. Одесса. 1913. С. 103–118.
- Загоровский Е. *Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения*. Киев. 1913. 59 с.
- Загоровский Е. *Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774–1791 годах*. Одесса. 1913. 33 с.
- Загоровский Е. *Новая книга о Скифах и Понтийских греках*. Одесса. 1914. 18 с.
- Загоровский Е. *Елисаветград и сербы* // Одесский листок. 1917. 31 января.

- Загоровский Е. *Отношения России и Италии в XIX веке* // ЗООИД. Т. 33. 1919. С. 41–58.
- Загоровский Е. *Очерк истории Северного Причерноморья*. Ч. 1. Одесса. 1922. 100 с.
- Загоровский Е. *Городская колонизация Новороссии при Потемкине* // Записки Одесского археологического института. № 1. 1922.
- Загоровский Е. *Очерк материальной и умственной культуры Новороссии при Потемкине* // Записки Одесской высшей школы. Вып. II. 1922.
- Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Кн. 4. 1923.
- Загоровский Е. *Трифильев Е. П. (некролог)* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 2–3. Секція соціально-історична. 1925. С. 4–6.
- Загоровский Е. *Экономическая политика Потемкина в Новороссии* // Журнал науково-дослідницьких кафедр м. Одеси. Т. 2. № 2. 1926. С. 74–84.
- Загоровский Е. *Рец. на: «Воспоминания Лимана фон Сандерса»* // Східний світ. Т. 1. 1927. С. 237–240.
- Загоровський Є. *Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі* // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. Київ. 1927. С. 806–810.
- Загоровский Е. *О.Я. Шпаков (некролог)* // Східний світ. 1928. № 2. С. 5–7.
- Загоровский Е. *Профессор А.Я. Шпаков (некролог)* // Записки Одеського інституту народного господарства. Т. 1. 1928. С. I–VI.
- Загоровський Є. *О.Я. Шпаков* // Східний світ. № 2. 1928. С. 5–7.
- Загоровский Е. *Рец. на книгу: Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России*. Москва. 1928 // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально-історична. 1929. С. 147–150.
- Загоровский Е. *Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально історична. 1929. С. 44–58.
- Загоровский Е. *Життя та діяльність В.І. Григоровича* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально-історична. 1929. С. 27–28.
- Загоровский Е. *Н. Рожков как русский историк* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально-історична. 1929. С. 15–16.

- Загоровський Є. *Пам'яті проф. О.О. Кочубинського* // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Ч. 4–5. Секція соціально-історична. 1929. С. 18.
- Загоровский Е. *Генуезькі колонії на Північному Причорномор'ї XIII–XV в.* // Полуднева Україна. Київ. 1930. С. 150–191.
- Загоровський Є. *Людність Степової України колись і тепер.* 1930. С. 49–71 (окремий відбиток зі збірника «Степова Україна»).
- Звіт про діяльність Одеського наукового при УАН Товариства.* Одеса. 1927.
- Зленко Г. *Євген Загоровський і його бібліографічна праця з історії України* // Вісник книжкової палати. № 3. Київ. 2000. С. 20–21.
- Зленко Г. *Куди подівся історик Євген Загоровський?* // Кур'єр Кривбасу. № 71–72. 1997. С. 103–108.
- Клитин Б. *Из семейной хроники* // Новоросійський університет в воспоминаниях современников. Одесса. 1999. С. 193–194.
- Левченко В. *Из історії Новоросійського (Одеського) університету: Євген Олександрович Загоровський.* Науковий вісник. № 16 (53). Одеса. 2007. С. 184–197.
- Левченко В. *Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук* // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. Вип. 18. Одеса. 2007.
- Левченко В.В. *Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930): позитивний досвід невдалого експерименту.* Одеса. 2010.
- Левченко В. *Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920–1930 рр.): становлення, напрями, традиції* // Краєзнавство. 2011. № 2.
- Мисечко А.І. *Загоровський Є.О.* // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. 2. Одеса: Астропринт. 2005. С. 448–450.
- Музичко О.Є. *Одеський історик Є.О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст.* // Чорноморська минувшина. Вип. 3. Одеса. 2008. С. 139–154.
- Одесский листок.* 1917. 28 январа.
- Одесский листок.* 1919. 1 апреля.
- Рубинштейн Н. *О путях развития исторического исследования* // История СССР. № 6. 1962.
- Рябінін-Скляревський О. *Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша ХVІІІ ст.* // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябінин Скляревський. Одесса–Київ. 2000.

- Скляренко Є.М. *Є.О. Загоровський як історик України* // Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. Ч. 2. Одеса. 1994. С. 91–92.
- Слабченко М. *Щоденник* // Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині / ред. В. Заруба. Дніпропетровськ. 2004.
- Слабченко Т. *До історії аграрних криз на Україні в ХІХ столітті*. Одеса, 1928.
- Циганкова Е. *Сходознавчі установи в Україні: Радянський період*. Київ. 2007.

Музичко О.С.

**ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЗАГОРОВСЬКИЙ (1885–1938): ОДЕСЬКІ І
ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті на базі широкого кола архівних та оприлюднених джерел висвітлено дослідницьку діяльність та трагічну біографію відомого одеського історика, викладача та бібліографа Є.О. Загоровського (1885–1938).

Музичко Олександр – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені Іллі Мечникова (Україна, Одеса).

Ключові слова: Євген Олександрович Загоровський, одеські історики.

Muzychko O.Ye.

**YEVHEN OLEKSANDROVYCH ZAHOROVSKYI (1885–1938): ODESSA AND
ALL-UKRAINIAN ASPECTS OF ACTIVITY**

On the basis of a wide range of archival and published sources the article highlights the research activities and tragic biography of the famous Odessa historian, teacher and bibliographer Ye.O. Zagorovskyi (1885–1938).

Muzychko Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Ilya Mechnykov National University of Odessa (Ukraine, Odessa).

Key words: Yevhen Oleksandrovyeh Zagorovskyi, Odessa historians.